

به نام آنکه هستی نام از او یافت

معانی حروف ربط و اضافه

(در دیوان اشعار ملک الشعرای بهار)

افسانه غیاثوند

ارائه شده برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

استاد راهنما

دکتر عباسعلی وفایی

استاد مشاور

دکتر رضا مصطفوی

گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی

دانشکده ادبیات و زبانهای خارجه

دانشگاه علامه

خرداد ۱۳۸۷

تقدیم به پدر

و هر پدری که معلم بود .

فرم گردآوری اطلاعات پایان نامه ها
کتابخانه مرکزی دانشگاه علامه طباطبائی

عنوان : معانی حروف ربط و اضافه در دیوان ملک الشعراى بهار	
نویسنده/محقق : افسانه غیاثوند	
مترجم : ندارد	
استاد (اهنما) : دکتر عباسعلی وفائی	استاد مشهور/استاد داور : دکتر رضا مصطفوی
سبزواری / دکتر غلامرضا مستعلی پارسا	
کتابنامه : دارد	واژه نامه : دارد
نوع پایان نامه :	
☒ کاربردی ☐ توسعه‌ای ☐ بنیادی	
مقطع تحصیلی : کارشناسی ارشد	
سال تحصیلی : ۱۳۸۶ – ۱۳۸۷	
محل تحصیلی : تهران	نام دانشگاه : علامه طباطبائی
دانشکده : ادبیات فارسی و زبانهای خارجی	
تعداد صفحات : ۲۲۷	گروه آموزشی : زبان و ادبیات فارسی
کلید واژه‌ها به زبان فارسی : حروف ربط - حروف اضافه - معانی حروف - شعر - بهار	
محمد تقی .	
کلید واژه‌ها به زبان انگلیسی :	
Conjunctions - Propositions - The meanings of letters - Poem – Bahar, Mohammad Taghi.	

چکیده

الف. موضوع و طرح مسئله (اهمیت موضوع و هدف): بسیاری اهمیت حروف ربط و اضافه علی‌رغم ساختمان کوچکیشان، چه آنجا که در حوزه زبان نمود می‌یابند و منجر به نقش آفرینی دستوری می‌شوند و چه آنجا که تعقید و پیچیدگی را از یک جمله و عبارت برطرف می‌کنند، همچنین ظرفیت چندگانه آنها در گستره معنا همواره مد نظر بزرگان شعر و ادب فارسی از جمله ملک الشعرای بهار بوده است و بررسی حروف با هدف نمایش کاربرد آنها در معانی ثانویه صورت گرفته است.

ب. مبانی نظری شامل مرور مفتمبری از منابع، (پارچوب نظری و پرسشها و فرضیه‌ها: در تعیین نوع، ساختمان و معانی حروف ضمن بر خورداری از آثاری چون لغتنامه دهخدا، لغتنامه فارسی، فرهنگ معین و کتب دستوری متعدد، دیوان بهار (هر دو جلد) بنیاد و مبنای استخراج قرار گرفت، با طرح این پرسش که حروف بعنوان دو پدیده «معنی‌نما» و «نقش‌نما» تا چه اندازه در رفع ابهام و پیچیدگی معنا و نیز در تقدیم و تأخیر آن نقش دارند.

پ. روش تمقیق شامل تعریف مفاهیم، روش تمقیق، جامعه مورد تمقیق، نمونه‌گیری و روشهای نمونه‌گیری، ابزار اندازه‌گیری، نمونه اجرای آن، شیوه گردآوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها: در تعریف دو مفهوم حرف ربط و اضافه به نظر جمهور دستورنویسان استناد شده و نگارنده در تعیین نوع حروف و استخراج معانی ثانوی آنها علاوه بر کتب دستوری موجود و فرهنگهای لغت شم زبانی خود را نیز به عنوان یک فارسی زبان به کار برده است.

ت. یافته‌های تمقیق: مبحث معانی حروف مبتنی بر یافته‌هایی است که پس از بررسی داده‌های نهائی این پژوهش (مبتنی بر ۱۱۰۰ بیت) بدست آمد و اهم آنها اینکه ایجاز و تراش خوردگی زبان، تقدیم و تأخیر معنا و در نتیجه تأویل‌پذیری شعر از جمله امتیازاتی است که حروف به عنوان نماینده و نمایانده معنی در تحقق آن دخیل هستند.

ث. نتیجه‌گیری و پیشنهادها: کاربرد حروف در معانی نامتعارف تا حدود زیادی با گرایش و رویکرد شاعر با زبان آرکائیک (باستان‌گرائی) مرتبط است. در کنار رویکرد و توجه بیش از حد دستورنویسان به حرف به عنوان یک مقوله دستوری غفلت اهل فن از ویژگیها و امکانات معنایی آن به خوبی مشهود است، بطور مثال نقش حروف در تأویل‌پذیری معنا یکی از قابلیت‌های بارزی است که می‌تواند به عنوان موضوعی مفصل و مجزا به صورت پیشنهاد برای بررسی و تحقیق ارائه گردد.

صمت اطلاعات مندرج در این فرم بر اساس محتوای پای‌نامه و ضوابط مندرج در فرم (آگاهی می‌نمایم).

نام استاد راهنما:

سمت علمی:

نام دانشگاه :

رئیس کتابخانه :

This document was created with Win2PDF available at <http://www.daneprairie.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.

مندرجات

پیشگفتار	هـ
مقدمه و معرفی	ح
بخش ۱. کلیات	۱
- تعریف حرف و طرح دیدگاههای موجود	۲
- اهمیت حرف (از نظر معنا و کاربرد)	۷
- تأثیر حروف در تقدیم ، تأخیر و تعقید معنا	۱۱
- تحول صوری ، معنایی و کاربردی حروف	۳۳
- حروف ، سبک نمای شعر بهار	۳۳
بخش ۲. معناشناسی حروف در دیوان بهار	۳۵
«آنگاه»	۳۶
- صورتهای ترکیبی «آنگاه»	۳۷
«ابا»	۳۹
«ابر»	۳۹
«از»	۴۰
- صورتهای ترکیبی «از»	۵۵
«اگر»	۶۳
- صورتهای ترکیبی «اگر»	۶۸
«الا»	۷۳
- صورتهای ترکیبی «الا»	۷۳
«الغرض» و «القصه»	۷۴
«اما»	۷۵
«اندر»	۷۶

۸۰	صورت‌های تأکیدی «اندر»
۸۲	«اندرباره»
۸۲	«اندرون»
۸۳	«ب»، حرف اضافه
۹۴	صورت‌های تأکیدی «ب»
۹۷	صورت‌های ترکیبی «ب»
۱۰۴	«با»
۱۱۱	صورت‌های تأکیدی «با»
۱۱۱	صورت‌های ترکیبی «با»
۱۱۴	«باز»
۱۱۴	«باز»
۱۱۵	«بر»
۱۲۰	صورت‌های ترکیبی «بر»
۱۲۳	«برای»
۱۲۴	«بل» و «بلکه»
۱۲۵	«بهر»
۱۲۶	«بی»
۱۲۷	«بیرون»
۱۲۸	«پس» و «پس‌آنگاه»
۱۳۰	«پی»
۱۳۰	«پیش»
۱۳۲	«تا»، حرف ربط
۱۳۶	«تا»، حرف اضافه
۱۳۸	صورت‌های ترکیبی «تا»
۱۴۰	«جز»
۱۴۰	صورت‌های ترکیبی «جز»
۱۴۲	«چند»
۱۴۲	صورت‌های ترکیبی «چند»

۱۴۵ «چون» ، حرف اضافه
۱۴۴ «چون» ، حرف ربط
۱۴۹ - صورتهای ترکیبی «چون»
۱۵۴ «چه»
۱۵۵ «خواه» حرف ربط
۱۵۶ - صورتهای ترکیبی «خواه»
۱۵۶ «در»
۱۶۳ - صورتهای ترکیبی «در»
۱۶۳ - صورتهای تأکیدی «در»
۱۶۴ «دیگر که»
۱۶۵ «را»
۱۷۳ «زی»
۱۷۴ «زیر»
۱۷۴ «زیرا»
۱۷۴ «سپس»
۱۷۵ «سوی»
۱۷۵ «غیر»
۱۷۶ - صورتهای ترکیبی «غیر»
۱۷۶ «فرا»
۱۷۶ «فراز»
۱۷۷ «فرو»
۱۷۷ «کجا»
۱۸۰ «که» ، حرف ربط
۱۸۷ کاربردهای مختلف «که»
۱۸۷ «که» ، حرف اضافه
۱۸۸ - صورتهای ترکیبی «که»
۱۹۷ «گذشته از»
۱۹۷ «لیک»

۱۹۸ صورتهای ترکیبی «لیک»
۱۹۸ «مانند» و «مانندۀ»
۱۹۹ «مگر»
۲۰۰ «نزد»
۲۰۱ «نزدیک»
۲۰۲ «نه»
۲۰۳ صورتهای ترکیبی «نه»
۲۰۳ «نیز»
۲۰۹ «و»
۲۱۰ «هم»
۲۱۱ صورتهای ترکیبی «هم»
۲۱۳ «یا»
۲۱۶ نتیجه گیری و پیشنهادات
۲۱۹ فهرست الفبایی و تحلیلی
۲۲۴ فهرست منابع و مأخذ

پیش‌گفتار

بحث «معانی حروف ربط و اضافه» با هدف ارزشگذاری و نیز اثبات اهمیت موضوعاتی انجام گرفت که ظاهر کم‌اهمیت و کوچکیشان به پس‌زدگی و محروم ماندن آنها از پیشینه تحقیق منجر گردیده است. این حروف چنانچه گفته خواهد شد علی‌رغم ساختمان کوچکیشان در دو «حوزه معنا» و «دستور زبان» از اهمیت بسزائی برخوردارند.

فراوانی حروف در دیوان ملک‌الشعرای بهار، کاربردشان در معانی غیرمتعارف (ثانویه) و نیز شمار چشمگیر اینگونه کاربردها توسط شاعر معاصر چون او، از جمله شاخصه‌هایی است که هر خواننده‌ای با مراجعه و نگرشی سطحی به اشعارش با آن مواجه می‌شود.

لذا از میان شاعران هم‌روزگارش بعنوان استاد مسلمی که حروف را در معنای غیر

اصلی بکار داشته، انتخاب گردید.

ابتدا بنا بود بررسی معانی حروف در یک جلد از دیوان صورت گیرد اما پیشنهاد یکی از استادان بزرگوارم ، تکلیف و به نوعی توفیق بررسی هر دو جلد را میسر گردانید.

نبود پیشینه تحقیقی مناسب در بخش آغازین کار و نیز منابعی که بتوان با متوسل شدن به آنها اثر را از گرایش به سمت و سوی روشهای آماری بازداشت ، وقفه ها و موانعی را بر سر راه نرفته پیش می آرود .

در بخش دوم یعنی «معناشناسی حروف» نیز علاوه بر حجم سنگین دیوان (به لحاظ بسآمد حروف خصوصاً در تقابل با سبک آرکائیسیم) ، بسیاری و فراوانی منابع از مشکلات و تنگناهای کار محسوب می شد ، به عبارتی تمام فرهنگها و کتب دستوری موجود ، به این دو بخش مهم و دشوار زبان پرداخته بودند ، اما از آنجاکه رویکردشان بر مبنای تکرار و اغلب حاکی از اختلاف نظر یا اشتراک عقیده بر سر نامگذاری حروف ، طبقه بندی و مباحثی از این گونه بود ، برخورداری از آنها تشویش و سردرگمی دراز مدتی را برای نگارنده رقم می زد.

به هر حال آنچه در پیش روست حاصل تلاش و پیگیری یک سال و نیمه ای است که امید به مقبولیت آن می رود.

بدیهی است که پیمودن این مسیر دور و دشوار میسر نمی شد مگر با دستگیری و راهنمایی های بزرگانی چون جناب دکتر وفائی ؛ راهنمای پایان نامه و جناب دکتر مصطفوی مشاور ، همچنین یکی از مؤلفان لغتنامه فارسی (که امکان دسترسی به این اثر توسط ایشان به آسانی میسر گردید).

سخن پایانی اینکه چون مطابق گوئی و متوسل شدن به شیوه های مرسوم یعنی تقدیر برمبنای عادت ، دون شأن علمی ایشان بود ، به منظور تن زدن از هرگونه تکلیف و تکرار ،

تنها به بهانه کمی قدردانی از بزرگواریهای بسیارشان ، در بیان احساس و ضمیر به جمله‌ای

کوتاه بسنده می شود :

از پدر گر قالب تن یافتیم

از معلم جان روشن یافتیم

تهران ، خرداد ماه ۱۳۸۷

افسانه غیاثوند

مقدمه

بسیاری اهمیت حروف ، علی‌رغم ساختمان کوچکشان ، چه آنجا که در حوزه زبان نمود می‌یابند و منجر به نقش‌آفرینی دستوری می‌شوند و چه آنجا که بعنوان «معنی نما» تعقید و پیچیدگیهای لفظی را از یک عبارت یا جمله برطرف می‌کنند ، همواره مدنظر متقدمان و بزرگان شعر و ادب فارسی بوده است. علاوه بر اهمیتی که برشمردیم ظرفیت چندگانه آنها در گستره معنا ، امکان استفاده از مفاهیم متعدد حروف را برای بسیاری از شاعران (خصوصاً در تقابل آثارشان با سبک آرکائیسیم) پدید آورده است.

ملک‌الشعراى بهار از جمله کسانی است که به خوبی و ظرافت از این امکان یعنی کاربرد حروف در معانی ثانویه ، بهره برده است ، به گونه‌ای که رویکرد وی به این تکنیک نه از سرتفنن و طبع آزمائی و نه از سر بی‌مایگی و بی‌سبکی ، بلکه از روی تعمد و اصرار بوده است. چرا که او نیز همچون گذشتگان ضرورت به کار گرفتن آنها و به قولی کار کشیدن از حروف در مواقع لزوم را دریافته و از آن به عنوان یک امتیاز سبکی بهره برده است ؛ چه در

تنگنای وزن و قافیه یا اتهاماتی از این دست و چه آنجا که رعایت ایجاز و اختصار را لازمه فصاحت کلام می‌داند.

او از آنجا که «شاعر مقتضیات» است، وقتی با سبک خراسانی و در قالب قصیده سخن می‌گوید، یکی از امکانات و امتیازات بی‌شمار آن، یعنی تعدد معانی حروف را به طور مثال در کاربرد حرف اضافه «از» (که بیش از چهل معنی بدست آمده آن در ضمن اثر ارائه گردیده است)، به نمایش می‌گذارد.

می‌توان با جستجو در خلال متون نظم و نثر به شواهد و نمونه‌های بسیاری از این نوع رویکردها دست یافت، اما دیوان بهار به لحاظ بسیاری اینگونه کاربردها منبعی سرشار، مثال زدنی و به عبارتی معاصرترین است.

سیر تحول معنایی و لفظی حروف، نمایش بسآمد چشمگیرشان در معانی ثانویه، نقش و تأثیر آنها در ایجاز و فصاحت کلام و نیز، تقدیم و تأخیر مفهوم از جمله مباحثی هستند که ضمن بررسی دیوان بهار مورد توجه قرار گرفت.

نگارنده از دیرباز در اندیشه تألیف اثری بصورت کتابچه مستقل حروف بود به گونه‌ای که در برگیرنده معانی متعدد آنها باشد و بتواند نیازعلاقمندان در این باره را با مراجعه ای آنی برطرف سازد. اگرچه از پیش نیز پیشنهادها و پیشنهادهای تحقیقی در این زمینه صورت گرفته و موجود است و کتاب دستوری یا فرهنگ لغتی را نمی‌توان یافت که بخشی از مباحث خود را

به این موضوع اختصاص نداده باشد ، اما تاکنون بررسی معانی حروف به صورت مستقل و

انحصاری از سوی فرهنگ سازان و دستور نویسندگان مورد توجه قرار نگرفته است.^۱

به طور مثال یافتن معانی متعدد «را» بعنوان حرف اضافه ، جستجو و تورق در یک

دوره کامل فرهنگ لغت و یا کتب دستوری را می‌طلبند که شاید با وجود انجام گرفتن این

تحقیق مشکلاتی از این قبیل تا حدودی مرتفع گردد.

شاید از آنجا که جمهور ناقدان ملک الشعرای بهار را آخرین استاد بزرگ شعر کهن

فارسی می‌دانند ، دیوان او از معدود آثاری باشد که امکان بررسی حروف در یک چهارچوب

محدود اما جامع را فراهم می‌کند و شاعر آن به دلیل برخورداری از تنوع سبکی ، چه در حین

ارائه قالبهای کهن اعم از مستزاد ، ترجیع بند ، قطعه و چه آنجا که به زبان معاصر روی

می‌آورد ، با اصرار و تعمد - چنانکه خواهیم دید - ، کاربردی چندگانه از حروف را در معانی

متعارف و غیر متعارف به نمایش می‌گذارد.

در ادبیات فارسی و محدودتر بگوئیم در دیوان بهار بودند مباحثی که اهمیتشان مسلم

و از پیش ثابت شده بود به گونه‌ای که می‌شد بی‌هیچ دغدغه‌ای از منظر آنها به سبک شناسی ،

طنز و یا دیگر مؤلفه‌های شعرش ، تحت عنوان یک رساله پرداخت ، اما داعیه کشف پیامدهای

بزرگ از دل موضوعات کوچک سبب این انتخاب شد.

این اثر ، بنائی است که البته خلل خواهد داشت ، اما با وجود سابقه لطفش ،

می‌توان به مقبولیت آن نزد اهل ادب امیدوار بود.

^۱ نزدیکترین نمونه به این اثر کتاب دستوری «خطیب رهبر» است که در خلال متون نظم و نثر به بررسی حروف از منظر دستور پرداخته است.

معرفی پژوهش

این پژوهش مشتمل بر دو بخش است .

در خصوص بخش اول (کلیات) که مبتنی بر مباحثی همچون اهمیت حرف ، نقش آن در تقدیم و تأخیر معنا و ... است ، هیچ پیشینه تحقیقی وجود نداشت و هر چه هست ، یافته‌ها و نظریات نگارنده است که به صورت کلی‌گوئی بیان شده ، باشد که در مجال مناسب به صورت مباحثی گسترده و مجزا مطرح شود.

اما در خصوص معرفی بخش دوم و روش اعمال شده در آن توضیحاتی لازم است که بدین شرح ارائه می‌گردد :

- مبحث معانی حروف مبتنی بر یافته‌هایی است که پس از بررسی بیت به بیت دیوان (متجاوز از سی و پنج هزار بیت) در یک گزینش نهائی از میان حداقل سیزده هزار فیش استخراج و ثبت گردید. به طور مثال به منظور یافتن معانی حرف «را» تنها در جلد اول دیوان ، بیش از ۱۳۰۰ نمونه بیت بررسی شد و نهایتاً ۱۷ معنی به دست آمد (شواهدی که ذیل نامگذاریها آمده ، ترجیحاً از میان آنها انتخاب و ارائه گردیده است).

- روی هم رفته بیش از صدها نمونه حرف ربط و اضافه اعم از ساده و مرکب و نیز شبه حروف به لحاظ معنی و کاربرد بررسی شده است.

- تحلیل و بررسی معانی حروف بر اساس الفبا انجام گرفت و از تفکیک آنها در بخشهای مجزا (ربط و اضافه) خودداری به عمل آمد ، ضمن اینکه صورتهای ترکیبی هریک از حروف ذیل خود آنها آورده شد ، برای مثال «وگرچه» یا «وانگهی» بعنوان مدخل حروف ذیل صورت اصلی آنها (اگر و آنگاه) آورده شد.

- طبقه بندی حروف بر اساس ملاک نحوی و ساخت واژه‌ای مربوط به مبحث دستور و خارج از حوزه مورد نظر بود ، لذا به صورت گذرا و اشاره‌وار ضمن اثر به آن پرداخته شد.

- تفکیک و شناسایی حروف از کلمات مشابه به لحاظ ساختمان نظیر قیود ، حرف نشانه ، حروف ندا و... با دقت نظر انجام گرفت ، اگرچه برخی از دستورنویسان تمام حروف را کلمات دستوری یا نقش‌نما می‌نامند و معتقدند شناختن برخی از آنها بعنوان حرف نشانه مغایر با نظر زبان‌شناسان قدیم و جدید است (۲۲: ۴۴۷) ، اما چون اساس توجه ، بیشتر بر انواعی بود که در معانی غیر اصلی به کار رفته‌اند ، از پرداختن به آنها صرف نظر شد ، برای مثال حرف «را» تنها در ابیاتی که به صورت حرف اضافه به کار رفته بودند ، مورد بررسی قرار گرفت.

- محور و اساس توجه (چنانکه گفته شد) بیشتر بر حرفی بوده است که ۱- در معنای ثانویه و غیر متعارفشان به کار رفته باشند (مثلاً «کجا» که از ادات استفهام است ، در دیوان بهار ، آنجا که به پیروی از متقدمانش ، با کاربردی غریب و نامتعارف نسبت به زبان معمول دیده می‌شد ، یعنی به صورت حرف ربط و مترادف : «که ، برای شرح و تفصیل» ، «که ، برای موصول» ، «زیراکه ، برای تعلیل» ، «بلکه ، برای اضراب» و .. ، مورد توجه قرار گرفت). ۲- بصورت مستقل قابل نامگذاری باشند (مثلاً نامگذاری حرفی که تحت حاکمیت یک گروه اسمی یا فعلی قرار گرفته‌اند ، میسر نبود).

- از پرداختن به حرفی که هویت دستوری آنها از صورت ربط و اضافه به «وندها» تغییر شکل داده‌اند ، همچنین حرفی که در بافت افعال گروهی جای گرفته‌اند، صرف نظر شد.

- نامگذاری حروف با توجه به جمیع تغییرها و تحولات اعم از حذف ، جانشینی و ... ، نیز بر اساس معانی غایی آنها صورت پذیرفته است. مثلاً وقتی در یک جمله می‌گوییم : از

اشک رودخانه‌ای به راه انداخت ، سخن ما پیش از آنکه بر مفهوم جنسیت دلالت داشته باشد ، بر بسیاری دلالت دارد و حرف اضافه «از» به تنهایی جانشین کلمه یا عبارتی محذوف گردیده است : «از اشک» یعنی «از بسیاری اشک».

- در اثبات معانی حروف ، حداقل دو شاهد عنوان گردیده است ، مگر در موارد تک شاهده‌ی و ابیاتی که دریافت معانی حروف آنها از بدیهیات بود و نیاز به توضیح بیشتر نداشت ، مثلاً حروف مرکبی نظیر «از برای ، بر کردار ، درباره و ... »

- پرهیز از ثبت شواهد تکراری (جز دو یا سه مورد) ، رویکرد به ابیاتی که تنوع سبکی ، مضمون و قالب داشته‌اند و نیز در اولویت قراردادن نمونه‌هایی که حتی الامکان از جاذبه‌های وزنی ، موسیقایی و محتوایی بیشتری برخوردار بودند ، ویژگی‌هایی بود که در انتخاب نهایی شواهد لحاظ گردید.

- حروف در خلال شواهد و ابیات مورد نظر به منظور تمایز از نوع مشابهشان به صورت «زیر خط‌دار و پررنگ» مشخص گردیده‌اند.

- به منظور دسترسی آسان و سریع‌تر خوانندگان به آنها در پایان بخش دوم ، یک فهرست الفبائی - تحلیلی تهیه و ارائه گردیده است.

- روش ارجاع درون متنی است و شماره منبع و صفحه مقابل آن قید گردیده است.

نحوه گردآوری اطلاعات و مبانی تحقیق

برای بررسی حروف ، دیوان اشعار بهار (هر دو جلد) بنیان و مبنای استخراج معانی قرار

گرفت ، در مجموع ۱۱۰۰ نمونه بیت ، داده‌های نهایی این پژوهش را شکل داده‌اند و مؤلف